

स्वामी रामानंद तीर्थ
मराठवाडा विद्यापीठ,
विष्णुपूरी, नांदेड

४३१६०६

बहिस्थ शिक्षण केंद्र

एम.ए. (बहिस्थ शिक्षण)

प्रथमवर्ष

विषय : इतिहास

अभ्यासक्रम

शै.वर्ष २०२३—२४

एम.ए. (बहिस्थ शिक्षण) प्रथमवर्ष

विषय : इतिहास

अभ्यासक्रम

उद्दिष्टे

बहिस्थस्थ विद्यार्थ्यांना —

०१. प्राचीन भारतीय इतिहास व संस्कृतीची ओळख करून देणे.
०२. प्राचीन काळातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचे आकलन होणे.
०३. मध्ययुगीन कालखंडातील परकीय स्वा—यांचा वृत्तांत देणे.
०४. मध्ययुगीन कालखंडातील सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिस्थितीचा आढावा घेणे.
०५. ब्रिटीश प्रशासनाची माहिती देणे.
०६. ब्रिटीशांच्या विविध क्षेत्रातील सुधारणांबाबत विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती निर्माण करणे.
०७. राष्ट्रीय एकात्मता जोपासणे.
०८. स्वातंत्र्य चळवळीच्या जाज्वल्य इतिहासाद्वारे राष्ट्रभिमानाची भावना वृद्धिंगत करणे.

एम.ए. (बहिस्थ शिक्षण) प्रथम वर्ष

इतिहास अभ्यासक्रम

पेपर शिर्षक

पेपर क्र. ०१. प्राचीन भारताचा इतिहास व संस्कृती (प्रारंभा पासून ते इ.स. १००० पर्यंत)

पेपर क्र. ०२. मध्ययुगीन भारताचा इतिहास (इ.स.१२०७ ते १७०७)

पेपर क्र. ०३. ब्रिटिश कालीन भारताचा इतिहास (इ.स.१७५७ ते १८५७)

पेपर क्र. ०४. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास (इ.स.१८५८ ते १९५०)

एम.ए. (बहिस्थ शिक्षण) प्रथम वर्ष
इतिहास अभ्यासक्रम

पेपर क्र.०१ प्राचीन भारत इतिहास व संस्कृती (प्रारंभापासून ते इ.स. १००० पर्यंत)

१.१ प्राचीन भारताच्या इतिहासाची साधने

- पुरातत्त्वीय साधने
 - शिलालेख
 - ताम्रपट
 - नाणी
 - प्राचीन अवशेष
 - स्मारके
- वाङ्मयीन साधने
 - वैदिक साहित्य
 - बौद्ध साहित्य
 - जैन साहित्य
 - लौकीक साधने,
- परकीयांची प्रवास वर्णने
 - ग्रीक
 - चीनी
 - अरबी अरब

१.२ अश्म युग व सिंधू संस्कृती

- प्रागैतिहासिक कालखंड
 - अश्मयुग
 - पुराणाश्मयुग
 - मध्याश्मयुग
 - नवाश्मयुग
 - धातूयुग
- सिंधू संस्कृती
 - सिंधू संस्कृती/नागर संस्कृतीचा शोध
 - समाज जीवन
 - धार्मिक जीवन
 - आर्थिक जीवन
 - —हासाची कारणे.

१.३ वैदिक संस्कृती

- आर्यांचे भारतात आगमन
- मुळ वस्तीस्थान, विस्तार
- वैदिक वाङ्मय: दमन व दाशराजयुध्द
- पूर्ववैदिक संस्कृती (ऋग्वेदकाळ)
- सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, व सांस्कृतिक जीवन

१.४ जैन व बौद्ध धर्म

- वर्धमान महावीर
- गौतम बुद्ध

१.५ मौर्य व मौर्योत्तर कालखंड

- मौर्य साम्राज्याची साधने
- चंद्रगुप्तमौर्य
- अशोकाचे धार्मिक धोरण
- सम्राट अशोकाचे उत्तराधिकारी
- मौर्यकालीन प्रशासन व्यवस्था
- कला व स्थापत्य
- **मौर्य साम्राज्याचा —हास:**
 - अशोकाचे दुर्बल वारस
 - परकीय आक्रमणे,
 - धार्मिक धोरण
 - विकेंद्रीत शासन प्रणाली
 - आर्थिक परिस्थिती
 - ब्रह्मथाचा खून
- **मौर्योत्तर कालखंड :**
 - पुष्यमित्र शुंग कारकिर्दीतील घटना
 - ग्रीक आक्रमणे
 - पुष्यमित्राचे वारस व शुंगवंशाचा अन्त
 - शुंगवंशाची कामगिरी
 - कण्व घराणे

१.६ गुप्त व वर्धन घराणे

- **गुप्त घराणे :**
 - गुप्तांच्या इतिहासाची साधने
 - गुप्तांच्या पतनाची कारणे
 - गुप्तांचे प्रशासन
 - गुप्तांची कला
 - गुप्त कालिन परिस्थिती
 - गुप्त कालिन सुवर्णयुगाची प्रमुख वैशिष्ट्ये
- **वर्धन घराणे :**
 - वर्धन घराण्याचा राजकीय इतिहास
 - प्रभाकरवर्धन, राजवर्धन, हर्षवर्धन
 - ह्युएत्संग व इत्सिंगचे प्रवासवर्णन
- **हर्षवर्धनचे प्रशासन:** केंद्रिय, प्रांतिय, विषय, ग्राम.

१.७ हर्षोत्तर कालखंड

- राजपूत राजघराणे
- चौहान व पाल घराणे
- सेन घराणे व प्रशासन व्यवस्था

संदर्भ ग्रंथावली

१. अग्रवाल वासुदेवशरण (१९५३) : हर्षचरित्र : एक सांस्कृतिक अध्ययन, पटना...
 २. डॉ.उपाध्याय वासुदेव (२००५) : भारतीय सिक्के, प्रयाग सर्वत.....
 ३. प्रा. अनिल कठारे (१९९७) : प्राचीन भारत, कल्पना प्रकाशन, नांदेड.
 ४. डॉ.कठारे अनिल (२०१२) : प्राचीन भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
 ५. प्रा.डॉ.कठारे अनिल, व प्रा.डॉ.सौ. साखरे विजया (२०१२) : भारतीय कलेचा इतिहास, अक्षरलेणे प्रकाशन सोलापूर.
 ६. डॉ.कदम य.ना. (२००९) : समग्र भारताचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
 ७. डॉ. कोशंबी डी.डी.(२००६) : प्राचीन भारतीय संस्कृती व सभ्यता, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे
 ८. डॉ. गायधनी रं.ना.(२००१) : प्राचीन भारताचा इतिहास, के.सागर प्रकाशन, पूणे
 ९. गायधनी रं.ना. व राहूरकर व.ग.(१९७०) : प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहा कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पूणे
 - १०.डॉ. गोखले शोभना (१९७५) : पुराभिलेख विद्या, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे
 - ११.चटर्जी गौरीशंकर (१९३८) : हर्षचरित्र, अलाहाबाद.....
 - १२.डॉ. जोशी पी.जी. (१९९७) : प्राचीन भारत, अभय प्रकाशन, नांदेड.....
 - १३.झा डी.एन (२००६) : मौर्यत्तर व गुप्तकालीन राजस्व पध्दती, डायमंड पब्लिकेशन, पूणे.
 - १४.थापर रोमिला (२००४) : भारत का इतिहास, राजकमल प्रकाशन पाटना
 - १५.धओआ बोलिंदरव हरींदर (१९९६) : युवानशवांगची भारत यात्रा, नॅशनल बुड ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली
 - १६.प्लिट जॉन (१९७४) : भारतीय अभिलेख संग्रह,राज्यस्थान हिन्दी अकादमी, जयपूर
 - १७.महाजन व्ही.डी. (२०००) : प्राचीन भारत का इतिहास, एस.चंद्र अॅन्ड कंपनी, दिल्ली.
 - १८.डॉ. मुखर्जी एल. (१९९३) : भारत का इतिहास, श्री सरस्वती सदन नवी दिल्ली
 १९. मित्तल एस.के. (२००१) : भारतीय इतिहास साहित्य पब्लिकेशन, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा
 २०. मोरवंचीकर रा.श्री. (१९९५) : प्राचीन भारत, विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद
 २१. मोरवंचीकर रा.श्री. (२००३) : प्राचीन भारताची सांस्कृतिक ओळख,य.च.म. मु. विद्यापीठ, नाशिक
 २२. मोरवंचीकर रा.श्री. व डॉ. व्यास (२००३) : भारताचा इतिहास,(इ.स.६५०पर्यंत) रेणुका प्रकाशन औरंगाबाद
 २३. राय कुमकुम(२०००) : प्राचीन भारत: सूचना और प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार,नई दिल्ली
 २४. रेड्डी के. कृष्ण (२०००) : भारत का इतिहास ,नई दिल्ली
 २५. रायचौधरी हेमचंद्र(२००६) : प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे
 २६. विश्वपुरे वि.अ. (१९७२) : प्राचीन भारत, पडगीलवार प्रकाशन, नागपूर
 २७. शर्मा रामशरण (२००६) : प्राचीन भारतातील राजकीय विचार आणि संस्था डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे.
-

२.१ मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासाची साधने

- सुलतानशाही कालीन इतिहासाची साधने : पुरातत्वीय शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, किल्ले, स्मारके, उत्खननीय, अवशेष.
- सुलतानशाही कालीन वाङ्मयीन साधने : आत्मचरित्र, चरित्रग्रंथ, सरकारी कागदपत्रे, प्रवासवर्णन
- मुघलकालीन साधने : पुरातत्वीय शिलालेख, ताम्रपट, नाणी, किल्ले, स्मारके, उत्खननीय अवशेष, दैनंदिन वापरातील अवशेष
- मुघलकालीन वाङ्मयीन साधने : आत्मचरित्र, चरित्रग्रंथ, सरकारी कागदपत्रे, प्रवासवर्णन.

२.२ सुलतानशाहीचा संक्षिप्त इतिहास

- गुलाम घराणे : महंमद घोरीचे भारतावरील आक्रमण कुतूबुद्दीन ऐबक, सुलतान शाहीची स्थापना, सुलतान शमशुद्दीन, अल्तमश, रझिया सुलतान, सुलतान बल्बन.
- खिलजी घराणे : जलालुद्दीन फिरोज खिलजी, अल्लाउद्दीन खिलजी, सुधारणा
- तुघलक घराणे : गियासुद्दीन तुघलक, महंमद बिन तुघलक, फिरोझ तुघलक
- सय्यद आणि लोदी घराणे
- सुलतानशाहीचा —हास

२.३ सुलतानशाही कालीन जीवन

- सामाजिक परिस्थिती : समाजव्यवस्था, परिस्थिती, दासप्रथा, विविध समाजाची अवस्था
- धार्मिक परिस्थिती : मुस्लिमांची धार्मिक परिस्थिती धर्मपरिवर्तन, धार्मिक बंधने, भक्तीचळवळ
- आर्थिक परिस्थिती : आर्थिक व्यवस्था, व्यापार व्यवस्था, समस्या व संकट
- स्त्रियांची परिस्थिती: कुटूबातील स्थान, दासीप्रथा, हिंदू व मुस्लिम स्त्रियांची परिस्थिती

२.४ मुघलांचा संक्षिप्त इतिहास (इ.स. १५२६—१७०७)

- मुघल सत्तेच्या स्थापनेपूर्वी भारतातील स्थिती जिह्रुद्दीन म. बाबर: जन्म, बालपण, परगण्याचा राजा, काबूलचा राजा, पानीपतची पहिली लढाई, योग्यता.
- नसिरुद्दीन महंमद हुमायुन : प्रारंभिक जीवन, पराभवानंतरची भटकंती, राज्यरोहण.
- शेरशाहा सूरी : पूर्वजीवन, चरित्र, बिहारचा सत्ताधिश, हुमायून पराभव व दिल्ली काबीज, राज्य विस्तार व योग्यता.
- सम्राट जलालुद्दीन महंमद अकबर : जन्म, बालपण, राज्यरोहण, साम्राज्य विस्तार, धार्मिक धोरण.
- सुलतान महंमद सत्तीय उर्फ नुरुद्दीन : जन्म, बालपण, राज्यरोहण, दक्षिण धोरण, नूरजहाँ संबंध, योग्यता.
- अबुल मुज्जफर शहाबुद्दीन शहाजहान : जन्म, बालपण, राज्यरोहण, कामगिरी, दक्षिण धोरण, सुवर्णयुग, योग्यता व मृत्यू.
- मुहिउद्दीन महंमद औरंगजेब: पूर्वचरित्र, राज्याभिषेक, ईशान्य भारतातील मोहीम, दक्षिण धोरण, धार्मिक धोरण, योग्यता.

२.५ मुघलकालीन जीवन

- सामाजिक जीवन : वर्णव्यवस्था, कुटूंबव्यवस्था, विवाह पध्दती, आहार, वेशभूषा, केशभूषा, अंलकार, स्त्रियांचे स्थान, गुलामगिरी.

- **धार्मिक जीवन:** बाबर हुमायुनचे धार्मिक धोरण, अकबराचे जहागीर, शहाजहान औरंगजेब इत्यादीचे धार्मिक धोरण.
 - **आर्थिक जीवन :** शेती, पशुपालन, व्यापार, दळणवळण
 - **शिक्षणविषयक व्यवस्था :** स्थिती, स्वरूप, पध्दती, अभ्यासक्रम, मदरसा
- २.६ **बहामनी व विजयनगरचा संक्षिप्त इतिहास**
- **बहामनी साम्राज्य :** उदय, अल्लाउद्दीन हसन, महंमदशहा, मुजाहिदशहा म. गवान, विघटन व पातशहाचा उदय
 - **बहामनी साम्राज्यातील जीवन :** सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व कलास्थापत्य,
 - **विजयनगर साम्राज्य :** राजकीय इतिहास, संगम, सुलवा — तुलवा घराणे, अरविंद वंश, विजयनगर साम्राज्य —हास
 - **विजयनगर साम्राज्यातील जीवन :** संघशासनाची उत्पनाची साधने, राज्यशासनाची उत्पनाची साधने, वित्तआयोग व संघराज्य निधीचे वाटप, नियंत्रण, महालेखा परिक्षण.
- २.७ **प्रशासन व्यवस्था आणि कला व स्थापत्य**
- सुलतानाची साम्राज्य व्यवस्था
 - मुघलकालिन साम्राज्यातील प्रशासन व्यवस्था
 - सुलतानशाही कला व स्थापत्य
 - मुघलकालिन कला व स्थापत्य

संदर्भ ग्रंथवली

१. ओक. पू. ना.(१९९६) : इस्लामी परचक्राची सुरूवात, मनोरमा प्रकाशन.
२. डॉ. आचार्य धनंजय(२०१४) : मध्ययुगीन भारताचा इतिहास,साईनाथ प्रकाशन,नागपूर
३. डॉ. कठारे अनिल : मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, प्रशांत प्रकाशन जळगाव.
४. डॉ.काटे पी.व्ही. (१९९७) : मध्ययुगीन भारत,कैलास प्रकाशन,औरंगाबाद
५. डॉ.गाठाळ रावसाहेब : मुघलकालीन भारत, कैलास प्रकाशन औरंगाबाद.
६. डॉ.गायधनी र.ना. : मध्ययुगीन भारताचा इतिहास.
- ७ डॉ.गुप्त शिवकुमार : मध्ययुगीन भारत का इतिहास, पंचशिल प्रकाशन, जयपूर.
८. डॉ. बिराजदार टि.के. (१९९५) : मोगल कालिन भारत, रत्नदिप बुक सेंटर, डदगीर.
९. डॉ. मदन मारडीकर (१९९७) : मध्ययुगीन भारताचा इतिहास,विद्याबुक्स पब्लीशर्स, औरंगाबाद.

पेपर क्र.०३ ब्रिटिश कालीन भारताचा इतिहास

३.१ युरोपीयनांचे भारतात आगमन

- **भौगोलिक शोध** : पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, इंग्रज
- **इंग्रज फ्रेंच संघर्ष** :
 - पहिले कर्नाटक युद्ध इ.स. १७४६—४८
 - दुसरे कर्नाटक युद्ध इ.स. १९४९—५४
 - तिसरे कर्नाटक युद्ध इ.स. १७५०—६२
- **फ्रेंचाच्या पराभवाची कारणे** :
 - इंग्रज — फ्रेंच आर्थिक तफावत
 - ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीचे स्वातंत्र्य
 - १५ व्या लुईचे अयोग्य नेतृत्व
 - फ्रेंच राज्यकर्त्यांची अनादर वृत्ती
 - इंग्लंडचे बलाढ्य नाविक दल

३.२ ब्रिटिश सत्तेची स्थापना व विस्तार

- **बंगालचे नवाब**:
 - प्लासीची लढाई
 - बक्सारची लढाई
 - अलाहाबादचा तह
- **म्हैसूर** :
 - इंग्रज— हैदर अली
 - इंग्रज —टिपू सूलतान
 - म्हैसूरची फाळणी
- **महाराष्ट्र** :
 - मराठा सत्ता स्थापना व विस्तार
 - पहिले इंग्रज — मराठा युद्ध
 - दुसरे इंग्रज — मराठा युद्ध
 - तिसरे इंग्रज मराठा युद्ध.
- **पंजाब** :
 - इंग्रज रणजितसिंह संबंध
 - पहिले इंग्रज शिख युद्ध (१८४५—४६)
 - दुसरे इंग्रज—शिख युद्ध (१८४८—४९)
 - तिसरे इंग्रज—शिख युद्ध (१८४९)

३.३ ब्रिटिश कालीन सुधारणा

- **सामाजिक सुधारणा** :
 - वॉरेन हेस्टिंग्ज
 - लॉर्ड कॉर्नवालीस
 - लॉर्ड वेलस्ली
 - लॉर्ड हेस्टिंग्ज
 - लॉर्ड विल्यम
 - लॉर्ड बेटिंग

- लॉर्ड डलहौसी
- न्यायालयीन सुधारणा :
 - वॉरेन हेस्टिंग्ज
 - कॉर्नवालीस
 - हेस्टिंग्ज
 - विल्यम बेटिंग
- प्रशासकीय सुधारणा : रॉबर्ट क्लार्क, वॉरेन हेस्टिंग्ज, कॉर्नवालिस, हेस्टिंग्ज, विल्यम बेटिंग, डलहौसी.

३.४ ब्रिटिश कालीन शिक्षण व्यवस्था व वृत्तपत्रे

- ब्रिटिशकालीन शिक्षण :
 - १८१३ चा कायदा
 - आंग्ल प्राच्याविद्या विवाद
 - १८२३ ची (General Committee of Public Instruction)
 - लॉर्ड मेकॉलेचा शिक्षणविषयक प्रस्ताव
 - १८५४ वुडचा खलिता.
- ब्रिटिशकालिन वृत्तपत्रे:
 - १८९९ चा वृत्तपत्र कायदा
 - भारतीय भाषातील वृत्तपत्रे : बंगाली, उर्दू, हिंदी, मराठी, तामीळ, मल्याळम, कन्नड, पंजाबी, गुजराती, फारशी
- ब्रिटिशकालिन अर्थ व कृषी धोरण
- ब्रिटिशकालिन वृत्तपत्रे कायदे :
 - १८२३ चा कायदा
 - १८५७ चा आयटिसग अॅक्ट, विदेशी भाषेतील वृत्तपत्रे—इंग्रजी, पोर्तुगीज.

३.५ इ.स. १८५७ चा उठाव

- तात्कालिन कारण :
 - १८५७ च्या उठावाची वाटचाल
 - दिल्लीवर क्रांतीकारकाचा ताबा
 - मेरठचा उठाव
 - कानपूर— झांशी उठाव
 - कोल्हापूर उठाव
 - ख्रिश्चन धर्माविरूद्ध धर्मयुद्ध
- इ.स. १८५७ च्या उठावाचे स्वरूप
- इ.स. १८५७ च्या उठावाचे परिणाम

३.६ प्रशासन व्यवस्था

- मुलकी प्रशासन :
 - रॉबर्ट क्लार्कची दुहेरी शासन व्यवस्था
 - नियंत्रणाचा कायदा
 - पीट इंडिया अॅक्ट
 - लॉर्ड कॉर्नवालिसची प्रशासकीय व्यवस्था
 - १८१३ चा चार्टर अॅक्ट
 - १८३३ चा चार्टर अॅक्ट
 - लॉर्ड डलहौसीची प्रशासकीय व्यवस्था

- १८५३ चा चार्टर अॅक्ट.
- महसूल प्रशासन : महालवारी, रयतवारी, कायमधारा,
- लष्करी प्रशासन :
 - लॉर्ड क्लार्कचे लष्करी प्रशासन
 - लॉर्ड वेलस्ली आणि तैनाती फौज
 - लॉर्ड डलहौसीचे विलिनीकरणाचे तत्व
 - लष्करी सुधारणा

संदर्भ ग्रंथावली

१. डॉ. कठारे अनिल (२०१३) आधुनिक भारताचा इतिहास, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव
२. डॉ. कठारे अनिल (२०१४) : ब्रिटिशकालिन भारताचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद
३. डॉ.कौठेकर शांता, वैद्य सुमन (१७५७—१८५७) : आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
४. डॉ.जावडेकर श.द.(१९८९) : आधुनिक भारत, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पूणे.
५. डॉ.तांबोळी एन.एस. व पवार व्ही.पी.(२०१०) : आधुनिक भारत, इ.स.१७५०—२००९ निराली प्रकाशन, पूणे.
६. डॉ. बेल्हेकर एन.के. व बी.एल. ग्रोवर (२०१४) : आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चंद कंपनीप्रा.लि. नवी दिल्ली.
७. डॉ.महाजन व्ही.डी.(२००४) : आधुनिक भारत का इतिहास, एस.चंद कंपनी प्रा.लि. नवी दिल्ली.
८. डॉ. सातभाई श्रीनिवास () : आधुनिक भारताचा इतिहास, इ.स. १७५७—१८५७ विदयाबुक्स पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

पेपर क्र.०४ भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास (इ.स.१८५८-१९५०)

४.१ भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस (इ.स. १८८५ ते १९०५)

- भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या स्थापनेची पार्श्वभूमी : सामाजिक व धार्मिक, प्रबोधन, ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, रामकृष्ण मिशन, प्रार्थना समाज, सत्यशोधक समाज, थिऑसॉफीकल सोसायटी.
- अन्य समाजसुधारक:पार्श्वभूमी उद्देश, तरतुदी, अंमलबजावणी
- आधुनिक राजकीय विचारसरणी व राजकीय संस्था : ब्रिटिश इंडियन असोसिएशन, पूणे सार्वजनिक सभा, मद्रास महाजन समाज,
- भारतीय राष्ट्रवादाच्या उदयाची कारणे : स्थापना, पहिले अधिवेशन, ठराव, ध्येय धोरणे, स्वरूप व कार्यपध्दती, सारांश
- मवाळ नेते व त्यांची विचारसरणी : फिरोजशाहा मेहता, गो.कृ. गोखले, दादाभाई नौरोजी, न्या. म.गो. रानडे
- मवाळ कार्यप्रणाली शहरी अधिवेशन घेणे, लोकांच्या समस्यां मांडणे, अर्ज विनंती करणे, शिष्टमंडळाद्वारे सरकारी दरबारात जाणे.
- मवाळांच्या कार्याचे मुल्यमापन राजकीय जागृती, ऐक्याची जाणीव, ब्रिटिश प्रशासनाचे खरे स्वरूप, आर्थिक दारिद्र्यास इंग्रज प्रशासन
- मवाळांच्या कार्याचे मुल्यांकन : स्वातंत्र्य चळवळीचा पाया, हिंदी लोकांचा राज्यकारभारात सहभाग, परदेशातील हिंदी लोकांच्या हिताकडे लक्ष, आर्थिक मागणी

४.२ टिळक व गांधी युगातील स्वातंत्र्य चळवळ

- लोकमान्य टिळक : जन्म, बालपण, शिक्षण, राष्ट्रीय सभा, शैक्षणिक कार्य, वृत्तपत्रिय कार्य, सार्वजनिक सभा.
- जहालवादी चळवळीचा उदय : कारणे, गटाचा उगम, उपक्रम, शिवजयंती, गणेशोत्सव, चतूसुत्री, जहालांचे नेतृत्व— लाल, बाल, पाल, व अरविंद घोष वंगभंग चळवळ
- सुरत काँग्रेस अधिवेशन : काँग्रेसची फाळणी, राजद्रोहाचा खटला, व टिळकांचा कारावास
- लोकमान्य व स्वराज्याची चळवळ : लखनौ करार, होमरूल चळवळ, मॉटफर्ड सुधारणा, प्रतियोगी सहकारीता
- महात्मा गांधींचा राजकारणात प्रवेश : चंपारण्य व खेडा सत्याग्रह, रौलेक्ट कायदा, खिलाफत चळवळ
- असहकार चळवळ : स्वरूप, कार्यक्रम, वाटचाल, महत्व
- सविनय कायदेभंगाची चळवळ : पार्श्वभूमी, दांडीयात्रा, वैशिष्टे आणि परिणाम
- चलेजाव चळवळ : पार्श्वभूमी, कार्यक्रम, स्वरूप व व्याप्ती, महत्व

४.३ क्रांतीकारी चळवळ व स्वातंत्र्यलढा

- क्रांतीकारी चळवळीची कारणे : ब्रिटिश साम्राज्यवाद, आर्थिक दुरावस्था, उपेक्षित शेतकरी, उपेक्षित कामगार व सांस्कृतीक आघात.
- क्रांतीकारी चळवळीची व्याप्ती : महाराष्ट्र, बंगाल, पंजाब, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा लढा.
- क्रांतीकारी चळवळ: स्वातंत्र्यलढयातील अन्य चळवळी मवाळ, युग, जहाल युग, गांधीयुग, महत्व

४.४ हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम

- हैद्राबाद मुक्तीसंग्राम : पार्श्वभूमी, राज्याची स्थापना, संस्थान, व निजाम राजवट,
- हैद्राबाद राज्यातील संघटना व कार्य : आर्यसमाज, हिंदू महासभा, महाराष्ट्र परिषद, हैद्राबाद स्टेट काँग्रेस स्थापना, व बंदी है. स्टेट शेडयूल्ड फेडरेशन
- हैद्राबाद सत्याग्रह : झेंडा सत्याग्रह, सशस्त्र लढा, पोलिस ऑपरेशन

४.५ ब्रिटिश राजवटीचे परिणाम :

- शेतीविषयक परिणाम : शेतक—यांची दुरावस्था, कृषीखात्याची स्थापना, नविन भुमीकर, शेतीचे व्यापारीकरण, ब्रिटिश राजवटी विरोधात शेतक—यांचे बंड
- औद्योगिक परीणाम : देशी उदोगधंद्यांचा —हास, आधुनिक उदयोगधंद्यांचा भारतात आरंभ, भांडवलदारांच्या उदयोगाचा विकास, भांडवलदार वर्गाचा उदय, नागरीकरण, दळणवळण साधनात आमुलाग्र बदल, कामगार वर्गाचा उदय
- राजकीय परीणाम : दुहेरी शासनव्यवस्थेचा अनुभव, राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना, व चळवळी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास, ब्रिटिश राजवटीविरोधात विदेशात चळवळी, लोकशाही विचार प्रणालीचा प्रभाव, एकत्वाच्या भावनेचा उगम
- सामाजिक परिणाम : पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव, मध्यम वर्गाचा उदय, जातीवादाचा उगम, विविध सामाजिक चळवळींचा उदय, एकत्र कुटूंबपध्दतीचा —हास, स्त्रियांचे दास्य विमोचन, अनिष्ट रूढी, परंपराविरूध्द कायदे, भारतीय जाती संस्थेला हादरा, शहरी—ग्रामीण अशी सामाजिक विभागणी.
- शैक्षणिक परिणाम : पाश्चात्य शिक्षणाची लोकप्रियता, हंटर कमीशन (१८८२), भारतीय विद्यापीठ कायदा (१९०४), राष्ट्रीय शिक्षण विषयक ठराव (१९१३), सॅडलर विद्यापीठ आयोग (१९१७), वर्धा शिक्षण योजना (१९३७), सार्जट योजना (१९४४).
- घटनात्मक परीणाम : १८६१ चा कौन्सील अॅक्ट, १८९२ चा कौन्सील अॅक्ट, १९०९ चा मोलैमिंटो अॅक्ट, १९१९ चा मॉन्टफोर्ड अॅक्ट, १९३५ चा कायदा, १९४७ चा भारत स्वातंत्र्याचा कायदा.
- इतर परिणाम : आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा प्रभाव, भारतीय कला व साहित्यावरील परिणाम, धार्मिक सुधारणा चळवळींचा उदय, भारतीय वृत्तपत्रांचा विकास, ऐतिहासिक वस्तू जतनाची व्यवस्था.

४.६ भारतीय राज्यघटना :

- ब्रिटिशकालिन भारताचा घटनात्मक विकास :
 - जबाबदार शासनपध्दतीकडे वाटचाल
 - १९०९ मोलैमिंटो सुधारणा कायदा
 - १९१९ मॉटिंग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा कायदा
 - १९३५ चा भारत सरकार कायदा
- घटनात्मक वाटचाल व विविध योजना :
 - व्दितीय महायुध्दाचा काळ व भारतीय घटना
 - ऑगस्ट घोषणा
 - क्रिप्स मिशन
 - त्रिमंत्री योजना
- घटना निर्मिती प्रक्रिया :
 - घटना समिती
 - फाळणी व भारताच्या स्वातंत्र्याचा कायदा
 - मसुदा समिती

- उद्देशपत्रिका
- घटनेची वैशिष्ट्ये
- भारतीय प्रजासत्ताकाची घटना :
 - मुलभूत अधिकार व कर्तव्य
 - राज्याची नितिदर्शक तत्वे
 - केंद्रीय कार्यकारणी संसद
 - सर्वोच्च न्यायालय
 - प्रांतिय सरकारे

संदर्भ ग्रंथावली

१. डॉ. कठारे अनिल (२०१४) : ब्रिटिशकालिन भारताचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
२. डॉ.कठारे अनिल (२०१४) : मराठ्यांचा इतिहास,
३. डॉ.कुलकर्णी अ.रा. (१९७९) : आधुनिक भारताचा इतिहास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन
४. डॉ. कौठेकर शांता व वेद्य सुमन (१९९४) : आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री. साई प्रकाशन, नागपूर.
५. डॉ.गर्गे दामोदर (२००८) : भारत मे ब्रिटिश साम्राज्य, ग्रंथ विकास जयपूर
६. प्रा. जाधव व्ही.के. : अधुनिक भारताचा इतिहास
७. तळवलकर गोविंद : सत्तांतर १९४७ खंड १,२,३,मौज प्र.मुंबई
८. दाते श.रा.: भारतीय स्वातंत्र्याचे रणझुंजार, काळ प्रकाशन, पुणे
९. देशपांडे द.ग: हैद्राबाद संस्थान व लोकस्थिती
- १०.देशपांडे प्र.न.(१९७६) : अर्वाचीन भारत, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पूणे
- ११.पवार जयसिंगराव : अधुनिक हिंदुस्तानचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर
- १२.डॉ.पवार जयसिंगराव (१९९२) : हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- १३.फडके य.दि. : लो.टिळक आणि क्रांतीकारक, श्रीविद्या प्रकाशन, पूणे
- १४.फडके य.दि.: २० व्या शतकातील महाराष्ट्र खंड १ ते ५श्रीविद्या प्रकाशन, पूणे
- १५.मोरवंचीकर रा.श्री. (१९९१) : आधुनिक भारत, पिंपळपुरे अॅन्ड कंपनी, पब्लीशर्स, नागपूर
- १६.प्रा. मदन मारडीकर : आधुनिक भारताचा इतिहास
- १७.मोरे सदानंद (२००७) : लोकमान्य ते महात्मा, राजहंस प्रकाशन, पुणे
- १८.लोहार र.म. (१९७४) : आधुनिक भारताचा इतिहास, विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पूणे.
१९. लुणीया बी.एन.(१९९३) : आधुनिक भारत, कमल प्रकाशन, इन्दौर
- २०.वाळिंबे वि.स. : स्वातंत्र्यसंग्राम ज्ञान आणि अज्ञान नवचैतन्य प्रकाशन, मुंबई
- २१.शुक्ल आर. एस. (१९९६) : आधुनिक भारत का इतिहास हिंदी माध्यम कार्यालय निर्देशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय,दिल्ली